

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Archieven van de koloniale kerk en zending

Meer, A. van der; Schrikker, A.; Ravensbergen, S.; Lennart, B.

Citation

Meer, A. van der. (2023). Archieven van de koloniale kerk en zending. In A. Schrikker, S. Ravensbergen, & B. Lennart (Eds.), *Nederlands kolonialisme* (pp. 195-205). Leiden: Leiden University Press. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4250859>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4250859>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Archieven van de koloniale kerk en zending

ALEXANDER VAN DER MEER

Kolonialisme en geloof gingen vaak hand in hand. Dominees vergezelden handelscompagnieën in de zeventiende en achttiende eeuw naar Amerika, Afrika en Azië, en stichtten daar kerken, scholen en geloofsgemeenschappen. In de negentiende eeuw verschenen daarnaast zendingsverenigingen ten tonele, die op dat werk voortbouwden en als expliciet doel hadden om niet-christenen te bekeren. Dominees en zendelingen hadden een religieuze functie, maar voerden ook staatstaken uit via bijvoorbeeld het (kerkelijke) schoolsysteem en het normeren van gelovigen. Ook legitimeerden dominees en zendelingen de koloniale aanwezigheid, bijvoorbeeld door bij naderend of acuut gevaar, zoals oorlog en natuurrampen, dank- en biddagen te organiseren voor het heil van de koloniale staat en kerk. Afbeelding 27 betreft zo'n verzameling preken van dominee Metzlar (in dienst in Batavia in de jaren 1774-1785), die ook subtiel ingaat op de interculturele en interreligieuze context in Batavia. Dominees en zendelingen werkten namelijk deels onder bevolkingen die andere geloven aanhingen, bijvoorbeeld de islam, waar men mee concurreerde en waar ook een bepaald beeld van werd verspreid.

Om verschillende redenen is er de laatste jaren onder historici in Nederland hernieuwde belangstelling voor koloniale kerk- en zendingsgeschiedenis. Actuele maatschappelijke debatten over kolonialisme en slavernij werpen vragen op over de rol van kerk en zending in het legitimeren en faciliteren van beide.¹ Ook wordt steeds breder erkend en bestudeerd in welke mate kerk en zending samenvloeiden met koloniale belangen en zich ten dienste stelden van het 'beschavingsoffensief', bijvoorbeeld door kinderen van hun ouders te roven om hen te vormen tot (ideaalbeelden van) christenen en onderdanen.²

Waar koloniale geschiedenis vaak is bestudeerd vanuit de staat en commercie, biedt kerk- en zendingsgeschiedenis een andere invalshoek. Kerk- en zendingsbronnen leveren verhoudingsgewijs veel inzicht in alledaagse koloniale interacties en sociaal-culturele uitwisselingen, aangezien dominees en zendelingen

¹ Bente de Leede en Martijn Stoutjesdijk eds., *Kerk, kolonialisme en slavernij. Verhalen van een vervlochten geschiedenis* (Utrecht 2023).

² Geertje Mak, Marit Monteiro en Elisabeth Wesseling, 'Child separation. (Post)colonial policies and practices in the Netherlands and Belgium', *BMGN - Low Countries Historical Review* 135:3-4 (2020) 4-28.

vaak dichter op lokale bevolkingen functioneerden dan bestuurders. Geloof is een platform voor de uitwisseling van ideeën en levensbeschouwingen, en voor het scheppen van morele kaders. Dominees, zendelingen en lokale bevolkingen beïnvloedden dus elkaars denken *en* elkaars geloof.³ Bovendien vergaarden dominees en zendelingen zodoende kennis over de niet-christelijke en niet-Europese wereld, die vervolgens verspreid werd in Nederland en Europa via bijvoorbeeld zendings-tijdschriften. Deze bronnen geven aldus inzicht in interculturele en interreligieuze uitwisseling van ideeën, de wijze waarop beelden van de niet-Europese wereld tot stand kwamen en verspreid werden, en hoe hiermee werd bijgedragen aan koloniale ideologieën, die doorwerken tot in het heden.⁴

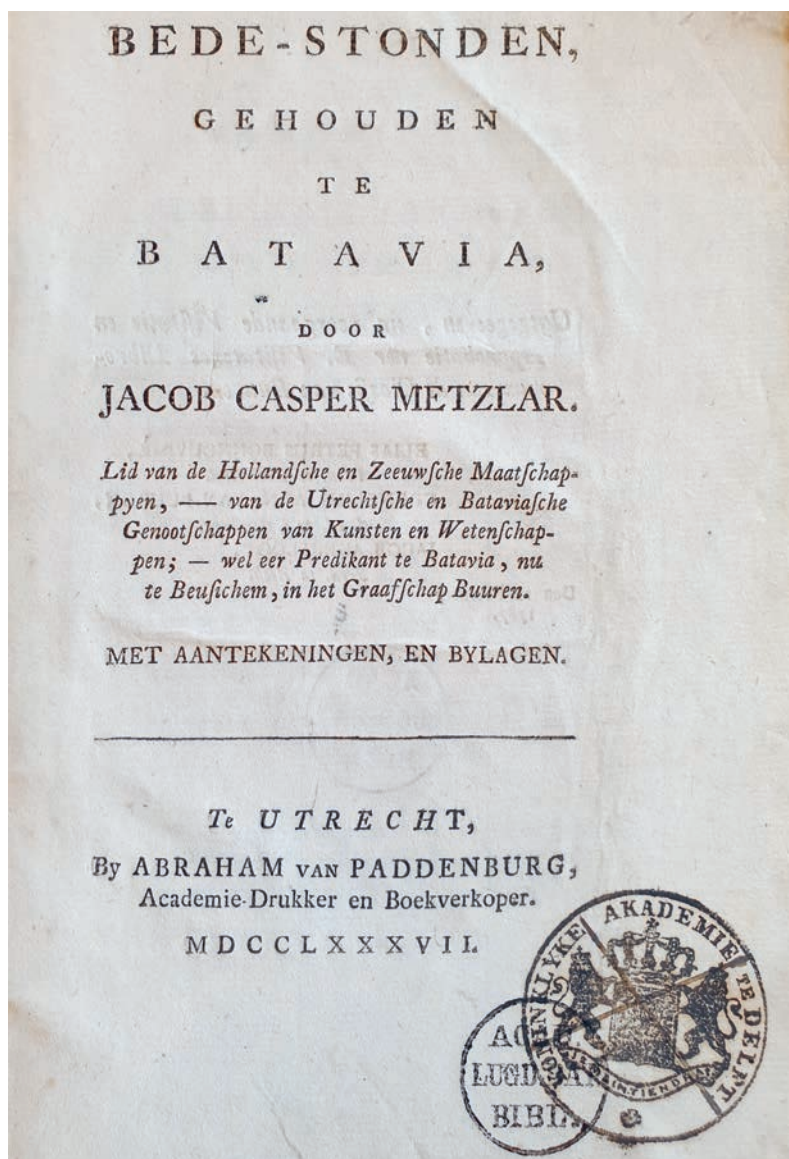
In dit hoofdstuk worden kerk- en zendingsarchieven toegelicht, met name materiaal dat activiteiten in de Indonesische archipel betreft. We kijken hierbij achtereenvolgens naar de periodes van de VOC (1602-1799) en de koloniale staat (1815-1945). Wat betreft de VOC-periode is vooral de staatskerk met de koloniën verbonden, want in de zeventiende en achttiende eeuw was de Nederduits Gereformeerde Kerk de officiële staatskerk van de Republiek.⁵ Dominees en ander kerkelijk personeel vergezelden daarom de VOC, die overzee als staat functioneerde. De koloniale kerk correspondeerde met en verantwoordde zich tegenover overheden en kerkelijke gezaghebbers in Nederland en de koloniën. Hierdoor worden kerkelijke documenten in verschillende archieven in binnen- en buitenland bewaard. In het eerste deel van dit hoofdstuk zal deze archiefvorming toegelicht worden.

In het tweede deel komt het tijdperk na 1800 aan bod. De faillissementen en nationalisatie van de handelscompagnieën, alsook de overgang naar een religieus neutralere staat, boden gedurende de negentiende eeuw geleidelijk meer ruimte voor particulier initiatief. Zendingsverenigingen van verschillende protestantse kerkgenootschappen en de katholieke missie werden nu actief in de koloniën. De katholieke missie komt in dit boek als zelfstandig onderwerp aan bod (zie hoofdstuk 10). Daarom richt het tweede deel van dit hoofdstuk zich met name op protestantse zendingsverenigingen. Deze organisaties waren particuliere initiatieven, die werden gedragen en gefinancierd door leden. Hiermee werd een grotere achterban in Nederland betrokken bij en geïnformeerd over de niet-christelijke wereld. De archieven van een aantal van de belangrijkste zendingsverenigingen zijn bijeengebracht in Het Utrechts Archief. Tot slot worden praktische handvatten geboden om met dit archiefmateriaal te werken.

³ Tony Ballantyne, *Entanglements of empire. Missionaries, Māori, and the question of the body* (Londen 2014).

⁴ Dana Lee Robert, *Converting colonialism. Visions and realities in mission history, 1706-1914* (Grand Rapids 2008) 1-20; Andrew Neil Porter, *Religion versus empire? British protestant missionaries and overseas expansion, 1700-1914* (Manchester 2004) 1-14; Hilary M. Carey, 'Introduction. Empires of religion', in: Hilary M. Carey ed., *Empires of religion* (New York 2008) 1-21.

⁵ In de zeventiende en achttiende eeuw werd de semi-staatskerk aangeduid met verschillende termen, met name het aloude 'Nederduits Gereformeerde Kerk', maar later werd 'Nederlands Hervormde Kerk' gangbaar. In dit hoofdstuk wordt de eerste term gebruikt.

Afbeelding 27: Voorkant van: Jacob Casper Metzlar, *Bede-stonden, gehouden te Batavia* (Utrecht 1787). Metzlar (1751-1824) was predikant in Batavia tijdens de Vierde Nederlands-Engelse Oorlog (1780-1784), naar aanleiding waarvan deze bede-stonden werden georganiseerd. Zijn preken geven een indruk van de atmosfeer in Batavia tijdens de oorlogsjaren. Hij zocht naar de redenen waarom God de VOC en Republiek zo hard strafte, aangezien handel en scheepvaart voor beide levensaders waren, maar flink werden geraakt door de oorlog. Metzlar beschouwde bijvoorbeeld ‘vermenging’ met lokale volkeren als een van de landzonden in Batavia. Hij doelde daarbij hoogstwaarschijnlijk op het onder VOC-personeel veelvoorkomende ongehuwd samenwonen met lokale vrouwen.

De koloniale kerk onder de VOC

In de zeventiende en achttiende eeuw was de Nederduits Gereformeerde Kerk – de officieuze staatskerk – georganiseerd in lokale, regionale en nationale kerkvergaderingen. Lokale kerkenraden bestonden uit dominees en ouderlingen. Zij organiseerden het kerkelijk leven in een dorp of stad, onder meer bestaande uit kerkdiensten, onderwijs en catechisatie. Ook besloten zij over toegang tot doop, avondmaal en huwelijksvoltrekking. Kerkenraden stuurden vertegenwoordigers naar en vielen onder het gezag van verschillende regionale classes, die op hun beurt door nationale synoden werden aangestuurd. Deze kerkvergaderingen besloten op eigen niveau over personeelszaken, zetten beleid uit en hielden contact met overheden. Classes en synoden hielden toezicht op de kerkenraden, bepaalden de theologische koers en kwamen in actie bij conflicten of wanneer een lokale kerkenraad om advies vroeg. Vaak zaten vertegenwoordigers van de staat in deze kerkvergaderingen, waarmee staatsbelangen werden meegewogen bij het uitzetten van kerkelijk beleid.

Onder de VOC werden in verschillende gebieden – zoals Batavia, Ambon en Ceylon (Sri Lanka) – kerkenraden opgericht die formeel onder het gezag van classes en synoden in Nederland vielen. In de praktijk functioneerden veel kerkenraden in het VOC-gebied in hoge mate autonoom, mede uit noodzaak wegens de afstand tot Batavia en Nederland. Een deel van de archieven van deze kerkenraden wordt ter plekke bewaard. Zo is er op Sri Lanka, waar de VOC vrijwel anderhalve eeuw aanwezig was, een grote kerk ontstaan met tienduizenden gelovigen, de zogenaamde Wolvendaalse Kerk. Het archief van deze kerk bevindt zich deels in de National Archives of Sri Lanka in Colombo. Ook zijn deze documenten op microfiche toegankelijk in het Nationaal Archief in Den Haag (nummer 1.11.06.02). De notulen van deze kerkenraad zijn vertaald in het Engels en uitgegeven.⁶ Andere kerkenraadsarchieven uit de VOC-periode worden ook in nationale archieven bewaard, bijvoorbeeld betreffende de Nederduits Gereformeerde kerk van Malakka in de National Archives of Malaysia in Kuala Lumpur.⁷

Ondanks het ontbreken van formele overzeese classes en synoden functioneerde de Bataviase kerkenraad in de praktijk als zodanig voor het hele VOC-gebied. Zo besloot de kerkenraad van Batavia over personeelszaken als plaatsing en ontslag, en beslechtte deze theologische kwesties en interpersoonlijke conflicten. Ook hielden de kerkenraden in VOC-nederzettingen contact met de Bataviase kerkenraad en rapporteerden over de stand van zaken in hun gebied in zogenaamde kerkstaten.

⁶ Samuel A.W. Mottau en Klaus Koschorke, *The Dutch Reformed Church in colonial Ceylon (18th century). Minutes of the consistory of the Dutch Reformed Church in Colombo held at the Wolvendaal Church, Colombo (1735-1797)* (Wiesbaden 2011).

⁷ databases.tanap.net/ead/html/KualaLumpur_DutchReformedChurch/index.html (geraadpleegd 22 oktober 2021), bij het ter perse gaan van dit boek raadpleegbaar via: archive.org.

Deze kerkstaten bevatten uiteenlopende informatie, zoals statistische gegevens over het aantal schoolkinderen en het bedienen van sacramenten, doop en avondmaal. De Bataviase kerkenraad bundelde deze lokale kerkstaten tot een algemene kerkstaat van het VOC-gebied en stuurde deze aan kerkelijke en wereldlijke gezaghebbers in Nederland en Batavia.

Door de centrale rol van de Bataviase kerkenraad ontwikkelde dit archief zich tot de voornaamste bewaarplaats van kerkelijke documenten. In veel VOC-gebieden – zoals de Molukken – is het (overgrote deel) van de kerkenraadsarchieven verloren gegaan. In het Bataviase kerkenraadsarchief is desondanks veel informatie over deze kerkenraden beschikbaar, aangezien alle kerkenraden correspondeerden met en zich moesten verantwoorden bij de kerkenraad van Batavia. Het archief van de Bataviase kerkenraad bevindt zich grotendeels in het nationale archief van Indonesië, het Arsip Nasional Republik Indonesia (ANRI), in Jakarta. De inventaris van het kerkenraadsarchief is uitgegeven,⁸ maar de documenten kunnen alleen ter plekke in de leeszaal bestudeerd worden.⁹ Dit betreft onder andere notulen van de Bataviase kerkenraad, het deelarchief van de Bataviase diaconie en documenten van andere kerkenraden in het VOC-gebied.

Echter, een deel van de documenten van de koloniale kerk is ook toegankelijk in Nederlandse archieven. Afzonderlijke kerkenraden onderhielden contact met wereldlijke en kerkelijke gezaghebbers in Nederland. Ook stuurde de kerkenraad van Batavia kerkstaten (en vertegenwoordigde deze de gehele kerk onder de VOC) naar deze instanties. Die betreffen de Hoge Regering van de VOC in Batavia, de Heren XVII in Nederland en classes en synoden in Nederland.

Zo bekommerden met name de classes van Amsterdam en Walcheren zich om de koloniale kerk. Deze classes waren gevestigd in de steden met de voornaamste kamers van de VOC en namen het op zich om personeel te rekruteren en te dienen als belangenbehartigers van de overzeese kerk. Ook functioneerden deze classes als vraagbaak en rechtbank wanneer interpersoonlijke of theologische conflicten speelden in de koloniale kerk. Zodoende bieden de archieven van deze classes onder meer inzicht in kwesties waar de koloniale kerk mee worstelde. Dit had vaak te maken met de culturele en religieuze context waar de koloniale kerk in functioneerde. Koloniale interactie betrof in veel gevallen intercultureel tweerichtingsverkeer, waarbij een uitwisseling van ideeën plaatsvond. Lokale gelovigen namen immers hun eigen culturele en religieuze achtergrond mee en dominees moesten bepalen in hoeverre aanpassingen aan de kerkleer en -praktijk acceptabel waren. Hierdoor bieden deze archieven onder meer inzicht in de vroegmoderne interculturele en interreligieuze ontmoeting.

⁸ Balk e.a., *The archives of the Dutch East India Company*, 531-545.

⁹ Het ANRI werkt momenteel aan mogelijkheden om (tegen betaling) online toegang tot documenten te verlenen.

Het archief van de Classis Amsterdam bevindt zich in het Stadsarchief Amsterdam (nummer 379). Onder ‘gedeputeerden voor buitenlandse kerken, 1636-1804’ is de correspondentie met overzeese kerken volledig gedigitaliseerd toegankelijk.¹⁰ Het Zeeuws Archief in Middelburg heeft het archief van de Classis Walcheren gedigitaliseerd, en onder ‘1.2.7. Zorg voor de Oostindische en Westindische kerken’ is de bemoeienis met de overzeese kerken toegankelijk.¹¹ Tot slot correspondeerden onder meer ook de classes van Rotterdam, Delftland en Enkhuizen met de overzeese kerken.

Daarnaast correspondeerde de Bataviase kerkenraad met de Hoge Regering in Batavia en de Heren XVII. Een deel van deze documenten is te vinden in het Nationaal Archief in Den Haag, in het archief van de VOC (1.04.02). In veel gevallen zijn deze documenten niet onder een aparte rubriek opgenomen, waardoor een zoekhulp als de Tanap-website geboden is om per gebied de kerkelijke documenten te filteren.¹²

Tot slot is het van belang om op te merken dat er onder de VOC en de latere koloniale staat bepaalde vormen van censuur bestonden. Ook voldeden officiële kerkelijke documenten aan verwachtingspatronen in de metropool en conformeerden die zich aan administratieve en ambtelijke normen. Hierdoor zijn ook persoonlijke archieven van belang, die niet zijn gevormd onder dezelfde restricties als officiële staats- en kerkarchieven. Een voorbeeld is het archief van dominee Lenting (1789-1877), die in de eerste helft van de negentiende eeuw een centrale rol speelde in de Bataviase kerk. Dit archief is toegankelijk via het Nationaal Archief in Den Haag (2.10.12, tweede deel).

Onder de koloniale staat (Nederlands-Indië, 1815-1945) bleef ook de koloniale kerk grotendeels als zodanig functioneren. Dit archief bevindt zich tevens in het ANRI in Jakarta.¹³ Echter, na 1815 nam de staat de regie over kerkzaken steviger in handen. Een staatscommissie, de Commissie tot de Zaken der Protestantse Kerken in Nederlands Oost- en West-Indië, kreeg zowel het wereldlijke als het kerkelijke toezicht over de overzeese kerken. Het archief van deze commissie bevindt zich in het Nationaal Archief (2.10.12, eerste deel) in Den Haag. Niet alleen nam de staat de regie steviger in handen, door de opkomst van zendingsverenigingen brak er ook een nieuw tijdperk aan wat betreft de religieuze verhoudingen in de koloniën. Dit wordt in het onderstaande toegelicht.

¹⁰ ‘379 Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk, Classis Amsterdam’, zie: archieff.amsterdam/inventarissen/details/379 (geraadpleegd 22 oktober 2021).

¹¹ ‘28 Nederlands Hervormde Kerk, Classis Walcheren / Classis Middelburg, 1574-1983’, zie: www.archieven.nl (geraadpleegd 1 juni 2023).

¹² www.tanap.nl/content/archives/introduction.cfm (geraadpleegd 22 oktober 2021), bij het ter perse gaan van dit boek raadpleegbaar via: archive.org.

¹³ H.E. Niemeijer, *Het archief van het bestuur over de protestantse kerk in Nederlands-Indië/Indonesië (PKNI) 1844-±1950 / Arsip pengurus gereja protestan di Hindia-Belanda/Indonesia (GPI) 1844-±1950. Dengan daftar dokumen-dokumen tentang masa pendudukan Jepang, 1942-1945* (Jakarta 2010).

Zendingsverenigingen en hun archieven

Tot 1800 werd religieus beleid veelal afgestemd op de belangen van handelscompagnieën, die beducht waren voor bekeringspogingen die eigen commerciële belangen konden schaden. Hierdoor bekommerde de koloniale kerk zich in de praktijk veelal om al bestaande groepen christenen. In tegenstelling daartoe hadden zendingsverenigingen vanaf 1800 als expliciet doel om niet-christenen te bekeren. De zending was een Europees (protestants) fenomeen. In veel West-Europese landen werden aan het einde van de achttiende eeuw zendingsgenootschappen opgericht en in Engeland nog eerder. Historici verklaren dit vanuit een combinatie van piëtisme en Verlichtingsdenken. Piëtisme was een protestantse hervormingsbeweging die een verinnerlijking en individualisering van het geloof behelsde. In plaats van de verantwoordelijkheid voor het religieuze leven toe te wijzen aan abstracte instituten als de kerk – zoals tot die tijd gebruikelijk was – werd de gelovige nu meer door individuele devotie gedreven en door het geweten opgeroepen tot compassie met de medemens, waaronder de niet-christelijke medemens.

Dit kwam tot uiting in het profiel en de opleiding van zendelingen. Waar predikanten theologie hadden gestudeerd en veelal tot de maatschappelijke bovenlaag behoorden, kwamen zendelingen vaak uit lagere sociale klassen en kregen ze zeer rudimentair zendingsonderwijs. Dit betekende dat zendelingen relatief onvoorbereid waren op ontmoetingen met andere religies en culturen, en dat er ook op basis van klasse afstand bestond tot de (Europese) koloniale bovenlaag. Dit is terug te zien in verslagen van zendelingen.

Zendingsverenigingen waren daarnaast een particulier initiatief, opgericht, gedragen en gefinancierd door leden in Nederland. Uit haar rijen werden een bestuur en commissies gekozen. Er bestond daarmee een achterban die gemobiliseerd en geënthousiasmeerd moest worden. Hiervoor dienden verslagen van zendelingen, die in geredigeerde vorm in zendingstijdschriften verschenen. Zendelingen waren veelal actief in de binnenlanden en ontmoetten daar een veelvoud aan religies, culturen en talen. De verslagen van zendelingen hebben daarmee het beeld van de koloniën en de niet-Europese wereld voor een omvangrijke achterban in Nederland mede bepaald. Zo bereikten verslagen van zendelingen in *Maandberigten*, het tijdschrift van de grootste Nederlandse zendingsvereniging, omstreeks 1850 waarschijnlijk tienduizenden mensen.¹⁴

In het voorgaande deel is de koloniale kerk toegelicht, die gesticht werd in de VOC-tijd. Kerken en zending werkten nauw samen, maar raakten ook regelmatig met elkaar in conflict. Zendingsverenigingen werden van overheidswege werkgebieden toegewezen in niet-christelijke gebieden, maar ook werden zendelingen vaak als hulpkrachten

¹⁴ Th. van den End, 'Transformatie door informatie? De bijdrage van de Nederlandse zending aan de opinievorming over het koloniale bestel', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105:3 (1992) 429-445, aldaar 431.

aan de kerk toegewezen. De zending moest aldus laveren tussen de belangen van de (koloniale) staat, de koloniale kerk, de eigen achterban in Nederland en lokale bevolkingen. Dit alles vindt zijn weerslag in de archieven van zendingsverenigingen. Negen van deze verenigingen zijn bijeengebracht in Het Utrechts Archief. Het Nederlandsch Zending Genootschap (NZG) werd opgericht in 1797 en was officieus gelieerd aan de Nederlands Hervormde Kerk. Vanaf het midden van de negentiende eeuw zouden er nog vele zendingsverenigingen van andere kerkgenootschappen volgen ten gevolge van kerkscheuringen en opwekkingsbewegingen. Dit betreft bijvoorbeeld de Doopsgezinde Zendingsvereniging en het Luthers Genootschap. Na verloop van tijd gingen veel zendingsverenigingen weer samenwerken en brachten hun organisaties en archieven over naar Het Zendingshuis in Oegstgeest. Dit archief bevindt zich nu in Het Utrechts Archief.

Afbeelding 28: Prent met als onderschrift: 'Heilige boom, steenen en offerplaats van den Alfoer heiden, Minahassa', gepubliceerd in *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendinggenootschap* (1865) 6. De term 'Alfoer' was neerbuigend en werd gebruikt om niet-christelijke en niet-islamitische bewoners van het huidige Oost-Indonesië aan te duiden.

Zendingsbronnen

De verschillende zendingsorganisaties hebben alle aan eigen archiefvorming gedaan, die sterk uiteenliep. Deze archieven zijn bijeengebracht in Het Utrechts Archief onder '1102-1, Raad voor de Zending: rechtsvoorgangers 1797-1950'. De archiefbewerkers hebben de archiefstukken per zendingsorganisatie herverdeeld in 'stukken van algemene aard' en 'stukken over afzonderlijke onderwerpen'. In het onderstaande zullen met name de archiefdelen over koloniale geschiedenis uitgelicht worden.

Stukken van algemene aard beslaan vergaderingen en correspondentie van het bestuur en bestuursorganen, (jaar)verslagen, budgetten en overzichten. Hiertoe behoort ook correspondentie met Nederlandse en koloniale overheden, en met medewerkende en gelieerde organisaties zoals het Nederlandsch Bijbelgenootschap, vrouwenhulpgenootschappen en het Java-Comité.

Stukken over afzonderlijke onderwerpen zijn onderverdeeld in 'taakuitvoering overzee' en 'taakuitvoering binnenland', respectievelijk het praktische zendingswerk in het buitenland en vergaderingen en verslagen van uitvoerende commissies. Onder taakuitvoering binnenland valt onder meer het werk van uitvoerende commissies die verantwoordelijk waren voor deeltaken, zoals een commissie voor de uitgave van zendingspublicaties en tijdschriften. Ook bestonden er commissies voor het bestuderen van andere geloven, zoals islam, hindoeïsme en jodendom, om de zending onder deze groepen voor te bereiden. Tot slot vallen onder deze rubriek thematische onderwerpen zoals contacten met andere zendingsverenigingen, (het organiseren van) jubilea en publieksbijeenkomsten, en zendingsscholen.

Onder taakuitvoering overzee valt correspondentie per zendingsarbeider, die bij de meeste zendingsorganisaties geordend is per land en regio. Zendelingen stuurden periodiek een dagboek of verslagen aan hun zendingsbestuur, waarin zij verslag deden van hun werk en zich verantwoordden. Tot 1900 heeft alleen al het NZG zo'n 137 zendelingen uitgezonden, aanvankelijk vooral naar Indonesië en later steeds meer naar Afrika. Taakuitvoering overzee betreft ten tweede thematische onderwerpen van overzees zendingswerk, zoals contacten met plaatselijke kerken, medisch werk en onderwijs.

Zoals genoemd in het bovenstaande hielden zendelingen dagboeken bij. Daarin was in tegenstelling tot officiële ambtelijke communicatie van dominees en bestuurders ruimte voor het perspectief van de zending, en werd vaak ook de nadruk gelegd op dagelijkse interactie in de koloniën. Deze verslagen dienden als basis voor zendingstijdschriften, zoals *Maandberigten* van het NZG, dat onder wisselende titels is uitgebracht. Deze werden voorgelezen bij bidstonden voor het zendingswerk, georganiseerd door dominees die lid waren van het NZG. Naast verslagen van het werk van de zendelingen bevatte dit tijdschrift ook financiële verslagen en rapporten van werkzaamheden van het bestuur. Andere zendingsorganisaties

hadden eigen tijdschriften, waarvan een deel fuseerde en in 1921 uitgebracht werd als *Nederlandsch Zendingsblad* (1921-1951). Via dit blad werd een vrij grote achterban in Nederland geïnformeerd over het zendingswerk in de koloniën, maar ook over deze gebieden en de daar wonende groepen mensen. Daarmee hebben deze bladen, zeker vóór 1848, het beeld van de niet-westerse wereld onder een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking gevormd. Deze en andere zendingstijdschriften zijn publiekelijk toegankelijk via www.delpher.nl.

Naast de Nederlandse zending waren buitenlandse zendingsorganisaties op verschillende manieren betrokken bij de Nederlandse zending en bij zending in Nederlandse koloniën. De eerste decennia na 1797 werd de Nederlandse zending bemoeilijkt door de revolutionaire en napoleontische oorlogen, waardoor een aantal zendelingen voor de London Missionary Society (LMS) ging werken in de toen door Britten bezette Nederlandse koloniën. Dit betrof met name de Kaapkolonie en gebieden aan de kust van India, vanwaar deze zendelingen contact onderhielden met zowel de LMS als het NZG. Aangezien veel van deze gebieden overgingen in Britse handen, traden deze zendelingen ten dele in Britse dienst. Correspondentie van deze zendelingen bevindt zich daarom ook deels in het archief van het LMS, dat huist in de School of Oriental and African Studies van de University of London (*missionary collections*).¹⁵ Doordat zendelingen vaak een andere nationaliteit hadden – met name veel Duitsers waren in Nederlandse dienst – onderhielden zij ook contacten met buitenlandse zendingsorganisaties. Dit betreft onder meer de Rheinische Missions Gesellschaft, dat vanaf 1836 ook zelfstandig opereerde in Zuid-Borneo en later Noord-Sumatra, en waarvan het archief in het Archiv- und Museumstiftung der Vereinten Evangelischen Mission in Wuppertal is ondergebracht.¹⁶ Ook andere buitenlandse zendingsverenigingen, zoals de Dutch Reformed Church in North America, werden door het koloniale bestuur eigen werkgebieden toegewezen.

In dit hoofdstuk hebben we ons voornamelijk gericht op kerk en zending in Nederlands-Indië. Aangezien de kerk en veel zendingsverenigingen ook actief waren in andere continenten, dient opgemerkt te worden dat veel van de genoemde archieven en typen bronnen tevens gebruikt kunnen worden om andere gebieden te bestuderen. Met name betreffende het Atlantische gebied – Suriname en de Antillen – zijn ook specifieke archieven tot stand gekomen, bijvoorbeeld over de Zeister Broedergemeente (Hernhutters), die vanaf de achttiende eeuw in Suriname actief was.¹⁷

¹⁵ www.soas.ac.uk (geraadpleegd 22 oktober 2021).

¹⁶ www.vemission.org/museum/archive (geraadpleegd 22 oktober 2021).

¹⁷ '48-1 Zeister Zendingsgenootschap van de Evangelische Broedergemeente 1793-1962', zie: hetutrechtsarchief.nl (geraadpleegd 1 juni 2023).

Online hulpmiddelen

Het Huygens Instituut heeft een online repertorium over Nederlandse overzeese kerk-, zendings- en missiegeschiedenis samengesteld. Deze onderzoeksgids bevat een schat aan materiaal, historische context en informatie over archieven, bronnen en historische actoren. Het materiaal van de zending is grotendeels gebaseerd op de zendingsbronnen in Het Utrechts Archief, maar omvat ook informatie over kleinere archieven van (gereformeerde) zendingsorganisaties die nog in eigen beheer zijn of waren.¹⁸ Tot slot zijn er verschillende bronnenpublicaties samengesteld, waarvan een deel online toegankelijk is. Zo zijn er over kerk en zending in de Molukken, betreffende zowel de kerk onder de VOC als de zending in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, bronnenpublicaties samengesteld.¹⁹

¹⁸ 'Repertorium van Nederlandse zendings- en missie-archieven 1800-1960', resources.huygens.knaw.nl/repertoriumzendingmissie (geraadpleegd 6 september 2023).

¹⁹ 'Bronnen betreffende kerk en school in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791', resources.huygens.knaw.nl/moluksekerk; 'Geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken', resources.huygens.knaw.nl/zendingoverzeesekerken (geraadpleegd 6 september 2023).